

УДК 1:340.1:316.324.8

УХАНОВА Н.С., старший науковий співробітник
НДІП НАПрН України

МАНІПУЛЮВАННЯ МАСОВОЮ ПОЛІТИЧНОЮ СВІДОМІСТЮ: ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ І ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Анотація. Про інформаційно-психологічні і правові аспекти маніпулювання масовою політичною свідомістю, зокрема про базові позиції “боротьби і втечі” і “залежності” (чи “надії на месію”), які її характеризують, а також – протидії негативним інформаційним впливам.

Ключові слова: масова політична свідомість, маніпулювання, інформаційно-психологічні впливи, суспільні відносини, право.

Аннотация. Об информационно-психологических и правовых аспектах манипулирования массовым политическим сознанием, в том числе базовых позициях “борьбы и побега” и “зависимости” (ли “надежды на мессию”), которые его характеризуют, а также – противодействию негативным информационным влияниям.

Ключевые слова: массовое политическое сознание, манипуляция, информационно-психологическое воздействие, общественные отношения, право.

Summary. About the informational and psychological, as well as legal aspects of manipulation by mass political conscience, including base positions of “fight and escape” and “dependence” (or “hopes for a messiah”), which characterize it, and also about counteraction to the negative information influence.

Keywords: mass political conscience, manipulation, informational and psychological influence, public relations, right.

Постановка проблеми. Проблема маніпулювання масовою політичною свідомістю є малодослідженою і вкрай актуальною. Комплексне вивчення особливостей впливу на масову політичну свідомість дозволяє прогнозувати політичну поведінку суб’єктів політичного впливу та висуває низку актуальних проблем розвитку і регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері. В контексті зазначеного важливим питанням також є проблема співвідношення свідомих і несвідомих компонентів у визначенні поняття “масової політичної свідомості”.

Проблеми впливу на масову політичну свідомість та інформаційного насильства досліджували багато вітчизняних та іноземних вчених, зокрема: В. Амелін, Г. Блуммер, П. Бурдье, М. Вебер, К. Гаджиев, О. Дзьобань, Є. Доценко, Е. Дюркгайм, Е. Діхтер, Д. Карнегі, О. Конт, В. Королько, С. Кара-Мурза, Г. Лебон, С. Московічі, А. Моль, М. Паретті, В. Пилипчук, Г. Почепцов, Б. Рассел, Ф. Скіннер, Г. Шиллер, А. Цуладзе, К. Юнг та інші.

Актуальність дослідження вказаної проблеми підтверджується й висновками Дзьобаня О.П. та Пилипчука В.Г. про те, що ми, наша свідомість і підсвідомість знаходяться під безперервним впливом усе зростаючих інформаційних потоків, наші бажання є постійними об’єктами маніпуляції, свобода нашої волі перебуває під загрозою, а небачена раніше діяльність з маніпуляції суспільною свідомістю змінила зовнішність світу і торкнулася практично всього людства [1].

Метою статті є теоретичне обґрунтування особливостей маніпулятивного впливу на масову політичну свідомість з урахування ментальних характеристик суб'єктів впливу для подальшого опрацювання пропозицій щодо врегулювання відповідних суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз, до масової політичної свідомості прийнято відносити настрої, уявлення і думки населення, вивчення динаміки яких дозволяє моделювати та здійснювати впливи на масовий суб'єкт. Масовий суб'єкт, як носій масової політичної свідомості, сприймає політичну дійсність через призму політичної культури і наявних стереотипів (традицій, політичних цінностей, норм політичної поведінки, особливостей сприйняття тощо), а також характеризується наявністю спільної масової політичної думки і схильністю до формування масових рухів. Суб'єктами масової свідомості дослідники вважають великі групи людей, певні соціальні групи, основну частину населення та суспільство в цілому [2].

Формування політичної свідомості сучасного українського суспільства визначається специфічними рисами національного характеру і ментальності та особливостями процесу трансформації в пострадянських країнах, що зумовлює її суперечливий характер.

Дослідниками зазначається регіональна специфіка рис політичної свідомості. Так, для мешканців східноукраїнських земель, за наявними оцінками, притаманні догматизм, соціальна замріяність поряд із радикалізмом у вирішенні політичних питань, а для мешканців західноукраїнських – раціоналізм, індивідуалізм, схильність до самостійного вирішення питань. Однак ці відмінності містяться всередині єдності, тому спільні риси для обох сегментів такі: скептично-відчужене ставлення до влади, ситуативне, здебільшого формальне сприйняття масовою свідомістю політичних процесів тощо [3].

Соціальні психологи, які вивчають масову політичну свідомість, зокрема Ю. Замошкін, Г. Почепцов, М. Фролова, О. Шестопап прагнуть поєднати розгляд суспільного змісту цього феномену з аналізом індивідуальних та групових механізмів його функціонування.

Кожне суспільство, з ракурсу соціальної психології, можна трактувати як велику групу, а отже, відслідковувати психологічні групові закономірності. Згідно з логікою функціонування “групового мислення” група може функціонувати як одне ціле, хоча її члени можуть і не усвідомлювати цього.

Суспільство, як суб'єкт масової політичної свідомості, може переважно функціонувати на більш раціональному рівні, на рівні “робочої групи” (за теорією В. Біона), яка здатна раціонально вирішувати прагматичні завдання, визначати стратегічні й тактичні цілі, а також справлятися з розчаруваннями, які виникають на шляху їх реалізації [4; 5]

До речі, цей фактор є досить цікавим з погляду конституційно-правових змін в частині децентралізації державного управління в Україні, що потребує окремого розгляду. Проте вказана позиція не завжди характеризує суб'єктів масової політичної свідомості та є “не зручною” при спробах маніпулятивного впливу.

Натомість регресивні групи, що знаходяться у так званих базових позиціях, при досягненні бажаних цілей керуються виключно своїми почуттями, функціонують на ірраціональному рівні, демонструють містичний спосіб мислення та вразливі до маніпулятивних впливів. Згідно з термінологією В. Біона можна виділити такі базові позиції, що характеризують масову політичну свідомість вказаних регресивних груп: 1) позиція “боротьби і втечі”, 2) позиція “залежності” або позиція “надії на месію”.

Розглянемо зазначене більш предметно. У разі, коли масова політична свідомість функціонує за логікою базової позиції “боротьби і втечі”, таке суспільство “шукає ворогів” всередині і розколюється, або “знаходить ворогів” зовні та інтегрується проти

спільного ворога. При цьому, реальний стан речей не аналізується, а суспільство перестає працювати над досягненням реалістичних цілей. Нині, як свідчить аналіз, ця позиція досить активно впроваджується в політичну свідомість російського суспільства.

“Синдром ворога”, як одна із деформацій масової політичної свідомості, має в своїй основі низку причин. Так, за часів сталінщини мільйони людей були втягнуті у пошуки і знищення “ворогів народу”, а коли не було ворогів реальних, то їх штучно створювали. Поряд з цим, згідно з історією права, формувалося належне “правове поле” для забезпечення реалізації цієї позиції. На ґрунті такого буття, насамперед, в умовах авторитарності, виникають соціальні групи, яким це потрібно, а сама ідея розщеплення працює, як маніпулятивний механізм.

За нашими оцінками, в сучасних умовах частина українського суспільства також перебуває в позиції “боротьби і втечі” і може залишатися там багато років, якщо не припинити з метою маніпуляції загострювати увагу на питаннях, які різнять українців, котрі проживають у різних регіонах або мають різний історичний досвід. Більше того, ця позиція може бути вигідною для всіх, хто має намір чи вдається до маніпулювання свідомістю громадян, а тому потребує відповідного правового обмеження.

Позиція “залежност” передбачає, що суспільство, як суб’єкт масової політичної свідомості, шукає і знаходить об’єкт, на якого повністю покладається – “*він нас захистить, про нас подбає*”. Причому, цей “захисник” може бути як *внутрішній* (влада загалом чи національний лідер), або *зовнішній* (наприклад, ЄС чи США). На такого суспільного лідера група (суспільство) проектує свої потреби в захисті, піклуванні, безпеці. Натомість такому лідеру делегується право одноосібного здійснення влади (класичний обмін свободи на безпеку). Ця потреба перекласти відповідальність на ілюзорного “захисника”, робить людей вразливими до маніпуляцій, що створюють ілюзію задоволення цієї потреби.

Хоча маніпуляцію свідомістю і не відносять до класичних форм інформаційного насильства, але вона створює реальні передумови до цього і фактично порушує права людини в частині обмеження свободи вибору, отримання повної та об’єктивної інформації.

Деякі сучасні дослідники звертають увагу на те, що вказаним маніпулятивним проявам можна і необхідно чинити опір. У контексті зазначеного цікавими є оцінки, що самою природою у сферу свідомого і несвідомого людини закладено унікальні можливості щодо сприйняття, вироблення, синтезу, аналізу та використання інформації, а також механізми й запобіжники протидії сучасним інформаційним засобам ураження. Ці природні можливості людини можуть бути активовані свідомо чи несвідомо самою людиною або соціальним середовищем, у якому вона перебуває. І саме на злам вказаних запобіжників або на їх блокування спрямовуються негативні інформаційно-психологічні впливи, у тому числі технології зомбування, нейролінвістичного програмування людини тощо [5].

Саме тому, на наш погляд, якщо людина буде здатна вирізняти ті чи інші негативні інформаційні впливи і захищати свою духовну сутність, вона ніколи не стане жертвою маніпуляції.

Нині ми дійсно живемо у важливий час еволюції людства. Зміни відбуваються настільки швидко, що стає дедалі важче їх відстежувати. Ми припускаємо, що у найближчі десятиліття може суттєво змінитися і сама людина. Водночас, слухними є оцінки, що при зміні сприйняття світу і людини, як правило, залишаються релікти – звичаї та образи з минулого. Вони формуються в колективній пам’яті народу поряд з генетичною пам’яттю, яка може закріплювати давні стереотипи поведінкових моделей на рівні інстинктів [6].

Англійський біолог-еволюціоніст Річард Докінз [7] запропонував ідею про мему, які несуть культурну інформацію і на манер генів передаються у спадок. Однак, коли ми будемо піддані такій перспективі, більша частина нашої свідомості може використовуватися як система реплікації мемів та “вірусів” свідомості, якими людина може бути штучно “заражена” ще на початку свого існування.

Цілком зрозумілим є те, що для цілеспрямованого впливу на суспільну свідомість потрібно зруйнувати цілісність мислення та маніпулювати емоціями натовпу. І чим сильніша ця маніпуляція, тим слабкішими стають внутрішні й духовні зв'язки, тим невротичнішим є мислення індивіда, здоровий глузд відступає на задній план та зростає сприйнятливості свідомості до маніпуляції [8].

Ця досить потужна технологія з імплантації у свідомість мас “потрібних” ідей також може призводити до нівелювання різниці між різними суспільними системами, зокрема, тоталітаризмом і демократією. Так, за оцінками О. Цуладзе, демократія обмежує свободу індивідуума нітрохи не в меншій мірі ніж відвертий тоталітаризм, оскільки жертва майстерної маніпуляції так само втрачає можливість вільного вибору. Тільки все подається у більш гуманному аспекті [9]. Вказані висновки мають певні дискусійні аспекти, але слід враховувати загрози, які можуть створювати зазначені технології маніпуляції.

Як свідчить новітня історія, в нашій країні тривалий час певними політичними силами, у тому числі із-за кордону, поширювалася вкрай небезпечна маніпулятивна технологія “розколу України”, в основу якого було покладено сценарій віртуального (штучного) розколу держави на дві різні частини “Схід” і “Захід”, які мали очолювати представники різних політичних сил. Наслідки застосування цієї технології вже засвідчені подіями останніх років і є досить небезпечними для суспільства й держави, а тому мають отримати належну політичну і правову оцінку.

Як відомо, великі маси людей ніколи не вражаються логікою, а переважно чуттєвими образами. І те, що називається громадською думкою, скоріше за все є громадським почуттям. Тому принципово важливою складовою маніпуляції масовою свідомістю є попереднє розгойдування емоційної сфери людей [10], що активно використовується різними політичними силами та створює реальні загрози безпеці людини, суспільства і держави.

Враховуючи сучасні тенденції зовнішньої і внутрішньої політики, а також емоційно-психологічні аспекти розвитку суспільства, ми можемо припустити, що у найближчі роки мають відбутися значні трансформації суспільної політичної свідомості та поступове “одужання” демократії, як поняття того, що будь-хто, хто має свою думку, може відстоювати її цивілізованим шляхом. Зараз є всі передумови для створення ефективного громадського контролю над усіма гілками влади, в основу якого може бути покладено багатополарність думок. Нині перед Україною постало дійсно історичне за змістом завдання: на основі ідей свободи і загальнолюдських цінностей розробити нову національну ідеологію та впровадити її у свідомість мас.

Сучасна духовна ситуація в Україні дійсно вимагає нового осмислення проблеми свободи. Розглядаючи досвід становлення правової держави і формування правосвідомості громадян у провідних країнах Заходу варто констатувати, що саме боротьба з патерналізмом за непідпорядкування і формальну рівність в кінцевому рахунку призвела до реалізації низки прав людини і громадянина, зокрема: боротьба проти церковного патерналізму – до свободи віросповідання і свободи совісті; проти політичного патерналізму – до створення громадянського суспільства та можливості реалізації соціальних, політичних та інших прав. Українське суспільство вже стало на

шлях звільнення від тоталітарної свідомості, формування нової політичної і правової культури, але ці процеси ще не стали незворотніми. А за умов нестабільності політичної системи, спроби маніпуляції масовою політичною свідомістю ще можуть набувати поширення.

Не випадково нині поряд з критикою маніпулятивних прийомів, що застосовувались на місцевих виборах, лунають вимоги конституційної реформи в Україні, яка має підвищити відповідальність влади перед суспільством та сприяти демократизації політичної системи країни. Слушною є думка, що маніпуляція – це технологія, яка потрібна для зміни поведінкових моделей людей та їх світогляду і застосовується відповідно в чийсь інтересах [11]. Тому завжди необхідно враховувати, хто і з якою метою використовує вказані інформаційно-психологічні технології.

В умовах конкурентної боротьби, яка є головною причиною застосування маніпуляції, варто користуватися тими методами, які можуть правомірно застосовуватися в конкретному середовищі. Говорити правду – це технологія, маніпулювати свідомістю людей – також технологія, але яка з них переможе – залежить від готовності й усвідомлення масами того, що зникнуть інструменти маніпуляції лише тоді, коли на них не буде попиту.

Де є претензії на національне водійство, насамперед, неспроможних на це людей, там зазвичай починається пряма маніпуляція масовою свідомістю. Протистояти цьому маніпулюванню допоможе формування нового прошарку органічних інтелектуалів, які поважають національні цінності, принципи соціальної справедливості та моральні норми. Саме така спільність може скласти конкуренцію “креативному” класу, який живе на інформаційну ренту і намагається формувати неправдиву свідомість більшості.

Заслужують на увагу оцінки Н. Паніної, що маніпуляція стає соціальним явищем, яке набуває величезних масштабів, поширюючись зі сфери політики на сферу масової свідомості, проникаючи в технологію організації виборів і проведення виборчих кампаній, деформуючи поле масової комунікації, загрожує демократії і перспективі економічного розвитку держави. Зокрема, торкаючись проблеми становлення демократії в Україні, однією з основних характеристик вітчизняної виборчої системи вона назвала її “маніпулятивно-містифікаційний” вектор. Цікавими видаються й висновки, що засоби психологічного впливу в політичному процесі неминуче будуть удосконалюватися і розвиватися з дедалі більшим прискоренням [12]. З одного боку, це необхідно будь-якому політичному режиму, як умова його відносно стабільного існування, з іншого – диктується бурхливим науково-технічним прогресом, коли виникають нові форми контролю за особистістю та її свідомістю.

Висновки.

Загалом, розгляд піднятих питань маніпулювання масовою політичною свідомістю можемо підсумувати наступним чином:

1) українське суспільство, як суб’єкт масової політичної свідомості, демонструє готовність послідовно функціонувати на рівні логіки “робочої групи”, а не на рівнях архаїчних, регресивних та ірраціональних позицій “боротьби і втечі” або “залежності” (“надії на месію”), що значною мірою унеможливує маніпулятивні впливи;

2) позиція “робочої групи” дає можливість українському суспільству раціонально вирішувати прагматичні завдання, визначати стратегічні й тактичні цілі та справлятися з розчаруваннями, які виникають на шляху їх реалізації, що сприятиме впровадженню конституційних змін в частині децентралізації державної влади в Україні;

3) подальший розвиток громадянського суспільства потребує оновлення політичної системи, звільнення її від догматизму, ілюзорних та утопічних уявлень, запровадження сучасної концепції соціальної правової держави, а також розробки політико-правових механізмів запобігання можливим маніпуляціям масовою політичною свідомістю на шкоду людині, суспільству і державі.

Використана література

1. Дзьобань О.П., Пилипчук В.Г. Інформаційне насильство та безпека : світоглядно-правові аспекти : монографія ; за заг. ред. проф. В.Г. Пилипчука. – Харків : Майдан, 2011. – С. 220.
2. Краснокутський О.В. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 52. – С. 227-240.
3. Руденко Ю.Ю. Суб'єкт політичної свідомості : проблема формування // Держава і право. – 2002. – № 17. – С. 501-507.
4. – Режим доступу : <http://gruzdoff.ru/wiki/Бион,Уилфред>
5. Пилипчук В.Г. Актуальні проблеми становлення і розвитку правової науки в інформаційній сфері // Інформація і право. – 2012. – № 1(4). – С. 17.
6. Броді Річард. Психічні віруси. – К., 2002.
7. Докінз Річард. Егоїстичний ген. – М., 1976.
8. Кара-Мурза С. Маніпуляція свідомістю. – М., 2000.
9. Цуладзе О. Політичні маніпуляції або підкорення натовпу. – М., 2005.
10. Лебон Г. Психологія народів і мас. – СПб. : Гарант, 1996.
11. Доценко Е.Л. Психологія маніпуляції : феномени, механізми і захист. – М.: Черо, 1997.
12. Паніна Н. Структура факторів політичного успіху, як показник політичної спрямованості розвитку електронної системи // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 39-62.
13. Брижко В.М. Маніпулювання свідомістю людини у проблемі упорядкування інформаційних відносин // Правова інформатика. – 2015. – № 1(45). – С. 19-33.

~~~~~ * * * ~~~~~